

**Соціально-економічні умови розвитку освіти євреїв Старокостянтинова і
Старокостянтинівського повіту
у XIX - на початку XX ст.**

Наприкінці XVIII ст. сталися поділи Речі Посполитої, внаслідок яких значна територія Правобережної України опинилася в складі Російської імперії. На цих землях були розташовані міста і містечки, в яких мешкало багато євреїв. В Південно-Західному краї царський уряд створив три губернії. Волинська губернія виникла у 1797 р., а у 1799 р. була поділена на 12 повітів. Старокостянтинів став повітовим містом зі значною кількістю єврейського населення. У 1800 р. в ньому мешкало 9212 євреїв (56,2% всіх жителів), а на території повіту — 27755 (14,3%). За кількістю єврейського населення Старокостянтинів випереджали тільки Острог (62,4%), Луцьк (59,7%) та Новоград-Волинський (55,5%) [1].

30 травня 1835 р. Волинська губернія увійшла до «смуги осілості». Протягом 1797-1897 рр. єврейське населення Волині збільшилося у 27 разів. Високі темпи зростання чисельності євреїв можна пояснити тим, що юдейська релігія освячувала багатодітні родини, що вони менше потерпали від воєн та епідемій. Серед єврейства була менша дитяча смертність та смертність від голоду завдяки самодопомозі єврейських громад і наявності своїх лікарів.

У XIX ст. в Російській імперії соціально-економічне і правове положення національних меншин, зокрема євреїв, було надзвичайно важким. Офіційні особи, які брали участь у перепису 1897 р. в якості рахівників — писала газета «Волынская жизнь», — які звикли до думки про експлуаторські інстинкти євреїв, були вражені побутовими умовами життя більшості євреїв»[2]. Важке побутове становище єврейського населення міст і містечок ««одноразово засвідчував Волинський губернський комітет громадського здоров'я. В одному з його звітних документів зазначалося, що в будинках тісно і брудно, сміття на підвір'ях, відсутні місця для нечистот та помийні ями. Населення дуже бідне, можна сказати, що вело жебрацький спосіб життя. Бруд збирався десятки років, пристосувань для вивозу нечистот зовсім не було. Водопостачання відсутнє. У великих містечках санітарно-гігієнічні умови життя, внаслідок великої кількості жителів, були жахливими [3].

До причин бідності євреїв офіційно влада відносила: загальний занепад торгівлі і промисловості, вкрай низький економічний стан і багаточисельні банкрутства у середовищі єврейського населення, яке складало більшість міського населення і найбільш вагомий елемент платників податків у міську казну, заборона євреям купувати і орендувати землю, що негативно відображалось на господарствах сіл і міст [4, 370]. Великодержавна політика щодо євреїв зводилася до економічного закабалення, русифікації, обмеження в користуванні рідною мовою, національними традиціями і звичаями, наступу на юдаїзм, який мав надзвичайно важливе місце у житті євреїв Волині, зокрема Старокостянтинівського повіту. Суботні і святкові дні, вільні від важкої праці і

турбот, вони присвячували релігійним заняттям з Талмуду і його коментарям. Незважаючи на безрадісне своє життя, ніколи не падали морально. „Нижчий клас наших єдиновірців, — писав кореспондент газети «Рассвет» у 1860 р. — зміцнюють релігія, віра і глибокі переконання [5]. На Волині, зокрема у Старокостянтинівському повіті, розповсюдився хасидизм раббі Ізраеля Баал — Шем — Тов (скорочено Бешт) — «той, хто має добре ім'я». Хасидизм означав віддане благочестя, потяг до спілкування з Богом, старання в служінні йому. Хасидський рух виник як відповідь на важкі проблеми східноєвропейського єврейства.

Проповідниками хасидизму виступали цадики, авторитет яких для безправного єврея був великим. Діяльність цадика полягала не тільки в розповсюдженні традиційної гуманітарної єврейської культури, а й в господарському і громадському житті, у справі виховання молоді. Але хасидизм мав негативний вплив на розвиток культурно-освітніх процесів. «Значна кількість тутешніх євреїв, — повідомляв кореспондент газети «Рассвет» із Житомира, — ще віддана жалюгідному хасидизму, який не схиляє ні до чого більшого, крім лінощів і сліпого поклоніння полубогу — царіку. Хасидизм не має діла до того, що відбувається навколо нього; він далекий від всякої думки, що існує якась освіта; він не аналізує ні явищ оточуючого його світу, ні власного свого «я»; він не існує ні для себе, ні для дружини, ні для дітей, а для цадика... Нижче начальство краю знає про все це, але воно не перешкоджає цадикам, які з ним діляться своїми прибутками» [6]. У прихильників хасидизму домінувала думка, що загальна освіта, світські знання — це порушення єврейської традиції, зрада юдаїзму і моральним цінностям єврейського народу.

В середині ХІХ ст. на Волині, зокрема в Старокостянтиніві, серед єврейства з'явилася нова духовна течія. Мета її — знайти місце євреям в загальноєвропейській культурі, не відмовившись від основних принципів юдаїзму. Цей рух називався «мендельсонівським» за іменем берлінського філософа М. Мендельсона (1729-1786 рр.) — засновника руху єврейської просвіти. Освічені прогресивні єврейські діячі вважали, що для відродження єврейської нації необхідна загальна освіта, що шлях до оновлення лежить через загальноосвітню школу, яка з успіхом може протидіяти шкідливому розвитку хасидизму. Відомий діяч Гаскалі — єврейського просвітництва, викладач Житомирського рабинського училища Л. Біншток писав: «Талмуд не має ніякого шкідливого впливу на громадський побут євреїв..., пропагує працю, повагу до влади і батьківщини» [7].

В 40-х роках ХІХ ст. уряд Російської імперії розпочав активні дії щодо реформування єврейської освіти. Але впроваджуючи систему освіти в єврейських громадах, царизм не брав до уваги, що вони мали свою мову ідиш, якою користувалися в побуті, книжну мову — іврит, свою систему освіти, самоуправління, вікову відчуженість від іновірців, прихильність традиціям і общинним авторитетам, свій самотутній уклад життя. На Волині, зокрема в Старокостянтиніві, переважна більшість єврейського населення відмовлялася від загальноєвропейської освіти.

Євреї відчували тягар і приниження від свого безправ'я. Освіта єврейських

дітей і юнацтва Старокостянтинова носила суто релігійно-національне забарвлення, утворилася система початкової освіти, яка складалася з традиційних (хедери, талмуд-тори, молитовні школи), приватних і казенних навчальних закладів. Найважливіше місце у першій половині XIX ст. мали хедери (нім. «кімната»), де єврейські хлопчики набували основ релігійних знань. Вони знаходилися в синагозі чи приватному будинку. Мета навчання в хедері Волині зводилася до навчання заповідям Тори — нормативної частини юдаїзму, яка регламентувала релігійне, сімейне та громадське життя євреїв, вивчення Талмуду, знайомства з національними звичаями, обрядами, особливостями побуту, естетичними цінностями єврейського народу, формування єврейського світогляду. В хедері навчанням дітей займалися меламенти. Вони не отримували спеціальної підготовки і для відкриття хедера до 40-х років XIX ст. не вимагалося ніякого дозволу. Більшість меламентів жила дуже бідно. Про них говорила народна мудрість: „Стати меламентом і померти ніколи не пізно“. Адже меламенами ставали збіднілі купці, візники, ремісники, слуги синагоги, солдати у відставці. Зі збільшенням чисельності єврейського населення Старокостянтинова і Старокостянтинівського повіту зростала чисельність хедерів. Якщо в 1854 р. у 13 хедерах навчалося 188 учнів [8], то у 1862 р. в 44 хедерах навчалося 346 учнів [9]. Хедери існували приватні платні та громадські безкоштовні. Громадські хедери влаштовувались для найбідніших дітей і сиріт, утримувались за рахунок єврейських общин. Багаті євреї запрошували меламентів навчати своїх дітей додому. Навчання в хедері коштувало недешево. На початку XX ст. вартість його щорічно складала від 9 крб. до 62 крб. [10]. Досить великі кошти витрачалися на оплату приміщення, опалення, освітлення. Навчання велося найчастіше у непристосованих, брудних приміщеннях.

Умови навчання єврейських дітей в хедерах, стан їх здоров'я надзвичайно хвилювали єврейських освітян. Л. Біншток писав: «Взагалі хедери є плодоносне джерело заразних хвороб для дітей, так що коли яке-небудь дитя має кір, краснуху, коклюш та інші захворювання, то зараза буває такою сильною, що за короткий час весь хедер спустошується, тому що ніде не буває такої брудноти і такої тісноти, як в дардеке — хедерах (хедери для абетки)» [11]. В хедері не було місця ні світським предметам, ні професійному навчанню. Дитина приходила в хедер приблизно в 5 років, а то і раніше, а закінчувала повний курс навчання у віці 13-15 років. Учням не ставились оцінки за їх знання і не присвоювалася кваліфікація.

У XIX ст. хедер залишався фактично найбільш популярною початковою школою для єврейських дітей Старокостянтинова і Старокостянтинівського повіту.

Значною подією для євреїв міста стало відкриття у 1888 р. талмуд-тори — навчально-благодійного общинного єврейського початкового училища для хлопчиків з бідних сімей та сиріт. Вона утримувалась на кошти єврейської общини та на пожертвування заможних євреїв. Старокостянтинівська талмуд-тора мала ділянку землі 956 кв. сажень, де вирощували плодови дерева і городні культури. Для вирішення господарських справ єврейська громада призначала старшин. Ними, як правило, були шановані та заможні громадяни. На початку

XX ст. членами старшини були М. Шрифтгейліч, Д. Перельман, Й. Альперін, а пізніше Ш. Оговецький, Ш. Альперін, М. Вайнштейн, М. Вайнбаум, М. Клейншваг. З 1895 р. попечителем Старокостянтинівської талмуд-тори був купець другої гільдії Г. Френкель. Методи і зміст навчання у талмуд-торі були примітивними. Навчалися діти віком від 6 до 12 років. Програма була розрахована на чотири роки, тобто чотири класи. В Старокостянтинівській талмуд-торі учні вивчали єврейські (іврит, ідиш) та російську мови, молитви, релігійні закони, ознайомились з національними звичаями та традиціями, отримували одяг, харчування. Безкоштовне навчання дітей з найбільш бідних сімей мало величезне значення для малозабезпеченої частини єврейства Старокостянтинова.

Істотне значення в справі початкової релігійної освіти єврейського юнацтва мали молитовні школи. Молитовними школами ще називали молитовні будинки, молільні, бет-мідраші. Бет мідраш — будинок навчання, місце, де вивчали релігійну літературу, молитви, здійснювали обряди та ритуали. У 1850 р. в Старокостянтиніві мешкало 5956 євреїв, було 2 синагоги, 10 молитовних шкіл, 1 рабин, 12 старост синагог, 12 скарбників, а у Старокостянтинівському повіті, де проживало 9631 євреїв, було 8 синагог, 15 молитовних шкіл, 8 рабинів, 12 старост синагог або молитовних шкіл, 10 скарбників [12].

Популярність бет-мідрашів була великою, бо учні користувалися майже повною свободою. Вони з ранку до вечора вивчали Тору і іншу релігійну літературу. Ця система давала учням найширші можливості для розвитку творчих здібностей. Відсутність класно-урочних занять, іспитів, плати за навчання, всебічна підтримка учнів членами єврейської громади стимулювали інтерес до бет-мідрашу. Учні в школі не тільки вивчали релігійну літературу, а й молилися. Спали, якщо не було де ночувати, на лавах в шкільному приміщенні. Община за свої кошти закуповувала книги, паливо, свічки. Харчувалися учні у членів єврейської общини, почергово кожен день в іншій сім'ї. Велике значення для навчання мала бібліотека, яка обов'язково знаходилась в молитовній школі.

Важливе значення мали приватні навчальні заклади. У Волочиську Старокостянтинівського повіту відриваються декілька єврейських училищ. 25 листопада 1890 р. відкрився єврейське чоловіче училище третього розряду П. Колтуна, в якому навчалось 13-23 учнів. В 1890 р. Ц. Бурдман (по чоловіку Айзенштейн) відкрила жіноче єврейське приватне училище третього розряду, де освіту отримували 15-22 дівчат. М. Торчинський відкрив чоловіче приватне єврейське училище третього розряду 17 листопада 1894 р., в якому навчалось 14 хлопчиків. В 1899 р. з Кременця було переведено у Теофіполь Старокостянтинівського повіту приватне училище Бергера. У Волочиську Старокостянтинівського повіту 15 квітня 1912 р. відкрила приватне жіноче училище П. Шмуленсон, де навчалось 18 дівчат.

У Старокостянтиніві також функціонували приватні єврейські училища. У 1896 р. Х. Каменіцер відкрила приватне жіноче училище, в якому навчалось 90 дівчат, у 1900 р. чоловіче приватне училище Шварцбурта навчало 35 хлопчиків, в 1912 р. у 2-класному жіночому училищі Х. Клебан навчалось 50 дівчат.

Казенні єврейські училища були відкриті Міністерством освіти у 1844 р. у з

метою пропаганди великодержавних ідей царизму. На відкриття державних єврейських шкіл дивилися як на перехідну ступінь у справі заохочення євреїв до навчання в загальні навчальні закладах, як альтернативу релігійній школі, особливо хедера, якого вважали шкідливим. Казенні училища були поділені на першорозрядні з дворічним курсом навчання, які відповідали приходським та на другорозрядні з 3-х чи 4-х річним терміном навчання, з ширшою програмою, яка відповідала повітовим училищам. В училища мали право поступати діти всіх єврейських станів, починаючи з 8 років. Для вступу діти повинні були вміти читати на давньоєврейській мові, знати напам'ять молитви і розуміти дві перші книжки Моїсейового П'ятикнижжя.

У Старокостянтинові в 1854 р. було відкрито єдине на території Волині єврейське казенне училище другого розряду, а в 1861 році — казенне єврейське училище першого класу. Наглядачем єврейського училища другого розряду працював В. Клечковський, а першого розряду — П. Радзівський. Багато корисних справ для розвитку єврейської освіти у Старокостянтинові зробив О. Шпеккер — наглядач Старокостянтинівського казенного єврейського училища другого розряду і голова Старокостянтинівської єврейської повітової комісії. О. Шпеккер народився у 1829 р., був православного віросповідання, навчався у Санкт-Петербурзькому Головному педагогічному інституті. За плідну роботу він був неодноразово нагороджений урядовими нагородами та цінними подарунками.

Казенні училища мали свої бібліотеки. Вони склалися з книг наукового змісту, педагогічної літератури, белетристики, історії, географії, природознавства, російської класики. Викладачі казенних єврейських училищ, складаючи робочі програми, за основу брали навчальні програми Міністерства народної освіти 1852 р., але вносили до них зміни, пристосовуючи їх до місцевих умов, враховували також попередню підготовку учнів, їх розумовий розвиток і матеріальну базу (наявність підручників, навчальних посібників тощо).

Навчання в казенних єврейських училищах було безкоштовним. На утримання їх були визначені суми: з свічкового збору, прибутки з віддачі у відкуп друкарні в Житомирі та від податку з єврейських книг, які привозили із-за кордону. Для поповнення бюджету єврейських училищ використовувались благодійні внески. У 1855р. євреї Старокостянтинова внесли в касу Старокостянтинівського казенного єврейського училища другого розряду грошові пожертвування: І. Епштейн — 15 крб. на бібліотеку і 10 крб. на молитовну залу; Б. Ландау — 5 крб. на бібліотеку і 5 крб. на книги для дітей з бідних сімей; Д. Евідес — 3 крб. на обладнання молитовної зали; Б. Калиновський — 2 крб. на книги для бідних, брати Рубінштейни — 16 крб. 50 коп. на молитовну залу та за їх рахунок було зроблено надпис на училищному будинку, закуплено чорнильниці, ножиці [13]. В 1859 р. купцю Рубінштейну була проголошена подяка за подарунок для молитовної зали Старокостянтинівського училища другого розряду. Він подарував срібні прикраси до 10 заповідей ціною в 75 крб. сріблом [14].

У 1873 р. була проведена нова реформа казенних єврейських училищ. Більшість училищ другого розряду уряд вирішив закрити, а першого розряду

залишити тільки там, де була велика кількість єврейського населення. У Старокостянтиніві освітою єврейських юнаків опікувалось повітове єврейське однокласне училище. В училищі переважно навчалися діти з бідних сімей, тому що багаті батьки намагалися виховувати своїх дітей в загальних навчальних закладах, випускникам яких легше було вступити в університети Росії та зробити кар'єру, хоча рівень навчання і виховання в єврейських був досить високим. Кореспондент із Старокостянтинова у 1882 р. повідомляв: „У нас є повітове училище і єврейське однокласне початкове училище, де навчаються виключно діти бідних батьків, тому що трохи багатші батьки намагаються виховувати своїх дітей в середніх навчальних закладах; наші євреї чомусь швидше віддають своїх дітей в повітове училище, ніж в єврейське, хоча вчителі останнього училища викладають не гірше вчителів першого. В повітовому училищі третина учнів складається з євреїв, їх не дуже бажано приймають туди, пояснюючи тим, що немає місць [15]. На початку ХХ ст. в училищі працювало 7 вчителів, які навчали 163 учнів.

Розвиток освіти євреїв Старокостянтинова і Старокостянтинівського повіту в ХІХ — на початку ХХ ст. проходив досить активно і змістовно. Розвинена мережа початкових навчальних закладів сприяли швидкому зростанню кількості освічених громадян, розповсюдженню знань серед малозабезпечених прошарків єврейського населення, допомагали членам громад знайти свій шлях в житті, забезпечували роботою, активізували духовне життя.

Література

1. *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Т. 1 — 16. — Т. 5. — СПб, 1908 — 1913.*
2. *Волинская жизнь. — 1906. — №26.*
3. *Витяг з протоколу Волинського губернського комітету громадського здоров'я від 22 листопада 1886 р. // Волинские епархиальные ведомости. - 1887. -С. 217 -218.*
4. *Недельная хроника Восхода. — 1886. — №1.*
- б. *Рассвет. - 1860. - №14.*
6. *Там само.*
7. *Бініток Л. Еврейские училища / Еврейский вопрос. — СПб. 1866. — С. 29.*
8. *Державний архів Житомирської області (Далі: ДАЖО) Ф, оп. 1, спр. 1161, арк. 43*
9. *ДАЖО. ф. 71, оп. 1, спр. 1437, арк. 5.*
10. *Шульковский И. Хедер на Волини // Вестник ОПЕ. - 1912. -№17. - с. 29-45.*
11. *Бініток Л. Еврейские училища / Еврейский вопрос. — СПб. 1866. —С. 29.*
12. *Центральний Державний історичний архів України. Ф. 442, оп. 1, спр. 8884 (1850), арк. 20.*
13. *ДАЖО. Ф. 396, оп. 2, спр. 133, арк. 20.*
14. *ДАЖО. Ф. 396, оп. 2, спр. 238, арк. 13.*
15. *Недельная хроника Восхода. — 1883. — №33. — С. 908.*